

Pensioen wijzigen: klem tussen eigendomsrechten vetorecht?

Mark Heemskerk en Jop Tangelder, datum 23-11-2016

Datum	23-11-2016
Auteur	Mark Heemskerk en Jop Tangelder ^{[1],[2]}
Vakgebied(en)	Pensioenen (V)

De juridische mogelijkheid voor (ex-)deelnemers om te protesteren tegen pensioenwijzigingen wordt gezien als een belangrijke hindernis voor de door het kabinet en de SER voorgestelde pensioenherziening vanaf 2020.^[3] Met name in de economische literatuur worden daarbij eigendomsrechten bij pensioen als bottleneck gezien. Zo staat in het SER-advies over de toekomst van het pensioenstelsel dat heldere eigendomsrechten maatschappelijke en juridische conflicten kunnen voorkomen.^[4] In dit artikel bespreken we welke 'eigendomsrechten' deelnemers hebben op het aanvullend pensioen en wat dat betekent voor de mogelijke pensioenwijziging.

Wij zullen hierna betogen dat juridisch eigendomsrecht bij pensioen niet bestaat naar Nederlands recht en tevens dat het Europees eigendomsrecht geen grote juridische hobbel is voor pensioenwijzigingen. Juridische problemen bij pensioentransities zijn de vereiste rechtsgeldige wijziging van de pensioenovereenkomst en met name het vetorecht bij de omzetting van bestaand pensioen.

Het belang van de juridische pensioenafspraken bij elke pensioenwijziging

Bij elke pensioenwijziging is relevant wie bevoegd is om welk deel van de pensioenafspraken te wijzigen, alsook welke pensioenafspraken worden gewijzigd. Aangezien bij pensioen per definitie drie partijen zijn betrokken – de (ex-)deelnemer, de werkgever en de pensioenuitvoerder – zijn de pensioenafspraken in verschillende documenten vastgelegd. Beoordeling van onder meer de pensioenovereenkomst, de uitvoeringsovereenkomst en het pensioenreglement en de samenhang daartussen is vereist. Die nulmeting bepaalt de economische en juridische mogelijkheden om pensioen te wijzigen.

Het belang van heldere economische eigendomsrechten en de juridische inbedding daarvan is groot. Is

de bevoegdheid over of de inhoud van de pensioenafspraken niet duidelijk, dan blijft een pensioentransitie een bron van conflicten: of dat nu gaat over het invaren van pensioen zonder vetorecht tegen collectieve waardeoverdracht, een generatieconflict met dreigende leeftijdsdiscriminatie of een overstap naar een andere pensioenuitvoerder.

Zowel macro-economisch als op microniveau is het financieel belang groot. Anno 2016 is er volgens het CBS een pensioenvermogen van € 1700 miljard in de tweede pijler.^[5] Of we in de toekomst nu naar een ambitieovereenkomst toegaan (variant IB SER) of een persoonlijke pensioenrekening met collectieve risicodeling (variant IV-C-R SER):^[6] de centrale vraag is steeds weer wie mag wijzigen en of die wijziging niet nadelig is voor bepaalde groepen. Bij verondersteld nadeel wordt een beroep gedaan op een vermeend eigendomsrecht op het pensioen: handen af van mijn pensioen.

Eigendomsrechten op pensioen bestaan niet volgens Nederlands recht

De SER en de regering hebben het over heldere en harde eigendomsrechten bij pensioen.^[7] In Pensioen Magazine verscheen in 2014 een signalering met als titel: 'Pensioenexperts pleiten voor persoonlijk pensioeneigendom'.^[8] De economische definitie van eigendomsrechten is juridisch ongelukkig. Het Burgerlijk Wetboek reserveert in art. 5:1 BW eigendomsrechten voor zaken, zoals een auto, een fiets of een huis. Eigendom is volgens de wet namelijk het meest omvattende recht dat een mens op een *zaak* kan hebben. Pensioen is geen zaak. Juridische eigendomsrechten op pensioen bestaan dus niet in het Nederlands recht. Dat is geen juridische haarkloverij, maar maatschappelijk en praktisch relevant. De term eigendom bij pensioen is misleidend en past niet bij de juridische realiteit; het schept verwachtingen die niet kunnen worden waargemaakt. Het is daarom beter om het onzuivere begrip eigendomsrechten niet te gebruiken in het pensioendebat. Verwarrend is dat het Europees recht andere definities kent, waardoor pensioen wel aan het Europees eigendomsrecht kan worden getoetst (daarover verderop meer).

Geen eigendomsrecht, wel pensioenaanspraak

Als een werknemer geen eigendomsrecht heeft op 'zijn' pensioen, wat voor recht heeft hij dan wel? Volgens de Pensioenwet heeft hij een *pensioenaanspraak* in de opbouwfase en een *pensioenrecht* in de uitkeringsfase. Een deelnemer heeft in de opbouwfase een voorwaardelijk vorderingsrecht, zo oordeelde de Hoge Raad in 1981 in het arrest Boon/Van Loon:^[9]

Pensioenrechten zoals hier bedoeld – waaronder met name niet ook afspraken krachtens de AOW of de AWW vallen – zijn voorwaardelijke vorderingsrechten, die als zodanig op het tijdstip van de ontbinding van de gemeenschap reeds bestaan, ook al is het pensioen op dat tijdstip nog niet tot uitkering gekomen.

Het ouderdomspensioen gaat slechts in als de deelnemer de pensioengerechtigde leeftijd bereikt (de voorwaarde). Overlijdt hij daarvoor, dan is er geen ouderdomspensioen voor hem. Dat komt ook tot uiting in de wettelijke definitie van pensioenaanspraak: recht op een *nog niet ingegaan* pensioen, uitgezonderd overeengekomen voorwaardelijke indexatie. Uiteraard kan er bij het overlijden van de deelnemer een nabestaandenpensioen zijn overeengekomen. In de uitkeringsfase heeft de deelnemer een recht op een *ingegaan pensioen*, uitgezonderd overeengekomen voorwaardelijke indexatie. Deze (voorwaardelijke) vordering is een vermogensrecht in de zin van art. 3:6 BW:

Rechten die, hetzij afzonderlijk hetzij tezamen met een ander recht, overdraagbaar zijn, of ertoe strekken de rechthebbende stoffelijk voordeel te verschaffen, ofwel verkregen zijn in ruil voor verstrekt of in het vooruitzicht gesteld stoffelijk voordeel, zijn vermogensrechten.

In 2012 bevestigde de Hoge Raad in het Labots-arrest dat het aanvullend pensioen een vermogensrecht is.^[10] Wij concluderen dat bij pensioenstelselwijzigingen niet het eigendomsrecht een obstakel is, maar het verbintenissenrecht: de wijziging van pensioenvorderingen; pensioenaanspraken- en -rechten zijn immers (voorwaardelijke) vorderingen.

Overstappen naar een nieuw pensioensysteem

Cruciaal bij pensioentransities is de inhoud van de huidige pensioenaanspraken en rechten. De eindloonregeling staat sinds 2008 in het pensioenmuseum (nog zo'n 1% van de aangeboden regelingen).^[11] Bij verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen is de geïndexeerde middelloonregeling dominant. De indexatievooruitzichten zijn echter slecht, bij een gemiddelde beleidsdekkingsgraad van 98% (oktober 2016)^[12] en een verbod voor pensioenfondsen om te indexeren bij een dekkingsgraad lager dan 110%.^[13] Bij veel pensioenfondsen zijn zelfs kortingen in zicht. De langdurig lage rentestand en de almaar stijgende levensverwachting maken dat verzekeraars steeds huiveriger worden om middelloonregelingen aan te bieden. De analyse van de SER over de toekomst van het pensioenstelsel suggereert een wens voor een overstap naar persoonlijke pensioenrekeningen.^[14] Persoonlijke pensioenrekeningen zijn onder de Pensioenwet premieovereenkomsten: de premie is bekend, de hoogte van de pensioenuitkering niet.

Toekomstige overstap (coming service) of integrale overstap

De overstap naar een nieuw pensioensysteem, bijvoorbeeld van middelloon naar premieovereenkomst, kan gelden voor:

- toekomstige pensioenopbouw (scenario 1);
- toekomstige en bestaande pensioenopbouw (scenario 2).

Scenario 1 vereist een rechtsgeldige wijziging van de pensioenovereenkomst voor de toekomstige pensioenopbouw (coming service); de opgebouwde pensioenen blijven bij de pensioenuitvoerder.

Scenario 2 vereist niet alleen wijziging van de pensioenregeling, maar tevens collectieve waardeoverdracht met het bijbehorende vetorecht.

De meeste mensen hebben weerstand tegen veranderingen. Dat geldt ook voor pensioenwijzigingen, zeker waar een uitkeringsovereenkomst met een in beginsel vooraf bekende hoogte wordt omgezet in een premieovereenkomst (persoonlijke pensioenrekening), waarbij de hoogte van de pensioenuitkering onbekend is. Dat uitblijvende indexatie en zelfs kortingen bij pensioenfondsen onder de motorkap bij de uitkeringsovereenkomst onzekere (lagere) pensioenuitkeringen opleveren, dringt niet tot iedereen door. Zolang niet duidelijk is dat minder zekerheid in de premieovereenkomst kan leiden tot een hoger pensioen dan bij de middelloonregeling, is het voorstelbaar dat men niet bereid zal zijn om de wijziging te accepteren. Dat leidt tot juridische procedures tegen de pensioenwijziging.

Juridische aandachtspunten voor systeemwijziging

Er is een groot aantal juridische hobbels te nemen bij de overstap van een middelloonregeling naar een premiepensioen. Dat geldt in het bijzonder bij verplichtgestelde bedrijfstakpensioenfondsen. De wettelijk verplichte leeftijdsonafhankelijke premie – beter bekend als doorsneepremie – en de bij uitkeringsovereenkomsten wettelijk verplichte leeftijdsonafhankelijke pensioenopbouw moeten worden aangepast.^[15] Afschaffing van de doorsneesystematiek werpt bijvoorbeeld de vraag op of de verplichtstelling door desolidarisatie niet in strijd komt met het Europees mededingingsrecht.^[16] Aanpassing van de fiscale wetgeving is eveneens vereist. Een ander wezenlijk punt zijn de generatie-effecten van afschaffing van de doorsneesystematiek. Deze punten laten wij hier verder buiten beschouwing. We beperken ons tot enkele verbintenisrechtelijke knelpunten bij de pensioenwijziging.

Beperking van de deelnemer ter bescherming van opgebouwde aanspraken

Een rechthebbende kan normaliter vrij beschikken over zijn vorderingsrecht; hij kan dit bijvoorbeeld verpanden of cederen. Een deelnemer kan echter niet beschikken over de (voorwaardelijke) pensioenvordering en het pensioengeld. Dat is misschien maar goed ook: als mensen vrij kunnen beschikken over hun pensioenvordering of pensioengeld, is er in veel gevallen naast de AOW waarschijnlijk geen appeltje voor de dorst meer. De Pensioenwet beperkt de beschikkingsbevoegdheid en contractsvrijheid van de deelnemer en beschermt daarmee diens pensioenopbouw. Voorbeelden zijn het afkoopverbod, het aantastverbod en het vervreemdingsverbod. Het afkoopverbod van art. 65 PW zorgt ervoor dat pensioengeld zijn pensioenbestemming niet verliest. Het vervreemdingsverbod bepaalt dat handelingen waarbij aanspraakgerechtigden of pensioengerechtigden hun pensioen aan een ander toekennen, nietig zijn (art. 64 PW). Het aantastverbod van art. 20 PW voorkomt wijzigingen van opgebouwd pensioen.

Deze bescherming van de deelnemer lijkt ons, ondanks het feit dat het de beschikkingsbevoegdheid van de deelnemer beperkt, niet onverstandig. Exemplarisch is de situatie van ex-voetballer Ulrich van Gobbel, die in geldnood zat en letterlijk bij het pensioenfonds voor profvoetballers aanklopte met enkele kameraden om 'zijn' pensioen op te halen. Daarmee zou hij zijn schulden kunnen aflossen. Het pensioenfonds weigerde uiteraard en deed aangifte bij de politie.^[17] De beperking van de beschikkingsbevoegdheid van de deelnemer en de beperkte contractsvrijheid rond pensioen zorgen vanuit hun beschermingsgedachte voor juridische drempels bij pensioentransities. Een belangrijke drempel is het vetorecht bij collectieve waardeoverdracht.

Vetorecht bij collectieve waardeoverdracht: een spaak in het wiel?

Bij de omzetting van een middelloonregeling naar een premieovereenkomst waarbij het opgebouwd pensioen wordt gewijzigd, is allereerst een rechtsgeldige wijziging vereist. De middelloonaanspraken worden vervolgens via collectieve waardeoverdracht omgezet in een pensioenaanspraak volgens de premieovereenkomst. Deze 'conversie' – eufemistisch aangeduid als invaren – is op grond van het aantastverbod van art. 20 PW toegestaan bij collectieve waardeoverdracht op verzoek van de werkgever op grond van art. 83 PW.^[18] Deze waardeoverdracht kan deelnemers, slapers en pensioengerechtigden echter niet eenzijdig worden opgelegd: zij hebben een bezwaarrecht (vetorecht) bij een voorgenomen collectieve waardeoverdracht (art. 83, lid 2, sub c PW).

Dit vetorecht is een juridische hindernis die het omzetten van bestaand middelloonpensioen in nieuwe pensioenaanspraken in de persoonlijke pensioenrekening blokkeert. Weliswaar wordt in de Pensioenwet de beschikkingsbevoegdheid ten aanzien van pensioenaanspraken en pensioenrechten beperkt, maar

niet in het geval van conversie. Sterker nog, er is expliciet een vetorecht opgenomen; deelnemers en gepensioneerden kunnen niet worden gedwongen om hun middelloonpensioen om te zetten in een persoonlijke pensioenrekening. Omdat pensioenfondsen volgens art. 123 PW één financieel geheel vormen – ringfencingverbod; het algemeen pensioenfonds is de uitzondering – leiden bezwaren tegen collectieve waardeoverdracht niet alleen tot een dubbele administratie, maar ook tot ongewenste kruissubsidiëring van premieovereenkomsten en middelloonregelingen.

Liquidatieroute werkt niet bij omzetting

Het bezwaarrecht geldt niet bij collectieve waardeoverdracht wegens liquidatie van de pensioenuitvoerder ex art. 84 PW. Ondanks het ontlopen van het bezwaarrecht is conversie langs deze route niet mogelijk. Het aantastverbod van art. 20 PW geldt namelijk. Waar de collectieve waardeoverdracht op verzoek van de werkgever is uitgezonderd, geldt er geen uitzondering van het aantastverbod bij collectieve waardeoverdracht wegens liquidatie van de pensioenuitvoerder. 'Oude' pensioenaanspraken en pensioenrechten kunnen dus niet worden omgezet naar 'nieuwe' aanspraken en rechten in een persoonlijke pensioenrekening. Liquidatie van een pensioenuitvoerder is slechts mogelijk door collectieve waardeoverdracht naar een nieuwe pensioenuitvoerder. Bijkomende moeilijkheid is dat volgens DNB deze nieuwe pensioenuitvoerder tevens verantwoordelijk is voor onbekende deelnemers.^[19]

De beperkte bescherming van het Europees eigendomsrecht

Naar Nederlands recht is pensioen geen eigendomsrecht. Verwarrend is dat pensioen wel onder het Europees eigendomsrecht valt. Dit Europees eigendomsrecht sluit beter aan bij de Nederlandse definitie van vermogensrecht dan bij dat van eigendomsrecht. Er zijn twee Europese normen betreffende eigendomsrecht, namelijk art. 1 Eerste Protocol EVRM (art. 1 EP) en art. 17 van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie (Handvest).

Europees eigendomsrecht volgens het EVRM

Het Europees eigendomsrecht is vastgelegd in art. 1 EP:

Iedere natuurlijke of rechtspersoon heeft recht op het ongestoord genot van zijn eigendom. Aan niemand zal zijn eigendom worden ontnomen behalve in het algemeen belang en onder de voorwaarden voorzien in de wet en in de algemene beginselen van internationaal recht.

De voorgaande bepalingen tasten echter op geen enkele wijze het recht aan dat een staat heeft om die wetten toe te passen die hij noodzakelijk oordeelt om het gebruik van eigendom te reguleren in overeenstemming met het algemeen belang of om de betaling van belastingen of andere heffingen of boeten te verzekeren.

Onder dit eigendomsrecht vallen niet alleen zaken en tastbare goederen, maar ook vermogensrechten – zoals pensioenaanspraken of -rechten^[20] – en socialezekerheidsaanspraken – zoals de AOW.^[21] Een inbreuk op opgebouwde pensioenaanspraken of -rechten kan een schending van het eigendomsrecht zijn. Een inbreuk is evenwel gerechtvaardigd als het:

- bij wet is voorzien;

- een algemeen gerechtvaardigd belang dient;
- proportioneel is.

Ten aanzien van het proportionaliteitsvereiste laat het Europees Hof voor de Rechten van de Mens (EHRM) een ruime beoordelingsmarge aan de lidstaat: de zogenoemde *margin of appreciation*. De ondergrens bij de proportionaliteit is dat er voor betrokkenen geen sprake mag zijn van *een individual and excessive burden*. Dat is niet snel het geval. Exemplarisch is het oordeel van het EHRM dat een korting van 69% op het nabestaandenpensioen bij de overgang van AWW naar Anw niet disproportioneel was.^[22] De stapsgewijze verhoging van de AOW-leeftijd met een AOW-gat van één maand vormde evenmin schending van het Europees eigendomsrecht.^[23] Wij menen met het oog op deze eerdere jurisprudentie dat de betekenis van het Europese eigendomsrecht voor pensioentransities klein is.

Bescherming eigendomsrecht Handvest

Naast het eigendomsrecht van het EVRM is er nog een Europese eigendomsrecht: art. 17 Handvest. Dit Handvest is op 1 januari 2009 in werking getreden: een jonge grondrechtencatalogus.^[24] De tekst van art. 17 Handvest biedt op het eerste oog meer bescherming:

Eenieder heeft het recht de goederen die hij rechtmatig heeft verkregen, in eigendom te bezitten, te gebruiken, erover te beschikken en te vermaken. Niemand mag zijn eigendom worden ontnomen, behalve in het algemeen belang, in de gevallen en onder de voorwaarden waarin de wet voorziet en mits het verlies tijdig op billijke wijze wordt vergoed. Het gebruik van de goederen kan bij wet worden geregeld, voor zover het algemeen belang dit vereist.

Deze bepaling correspondeert met art. 1 EP, zij het dat er is gekozen voor een modernere terminologie. De tekst suggereert dat bij ontneming van eigendom het verlies moet worden vergoed. Gelet op de totstandkomingsgeschiedenis van het Handvest zijn inhoudelijke afwijkingen met art. 1 EP niet beoogd. Sterker nog, er is expliciet gesteld dat art. 17 Handvest en art. 1 EP dezelfde inhoud en reikwijdte hebben.^[25] Maar ondanks het feit dat de hoven in Luxemburg en Straatsburg in hun uitspraken naar elkaar verwijzen en veelal dezelfde lijn kiezen, kan niet worden uitgesloten dat Europese jurisprudentie zich verschillend ontwikkelt.

Een ruimere bescherming is toegestaan op grond van art. 53, lid 3 Handvest.^[26] En zelfs wanneer de Europese jurisprudentie op dit punt niet uit elkaar gaat lopen, biedt het Handvest toch een meerwaarde. Zo biedt het meer processuele mogelijkheden dan het EVRM, zoals de mogelijkheid om prejudiciële vragen te stellen aan het Hof van Justitie over bijvoorbeeld de vraag of nationale pensioenwetgeving in strijd is met het Handvest. Bij het EVRM moeten daarentegen eerst alle nationale rechtsmiddelen worden uitgeput, waarna de procedure moet worden voortgezet bij het EHRM. Zo'n procedure kan 10 jaar duren. De prejudiciële procedure van het Handvest duurt 'slechts' 21 tot 23 maanden.^[27]

Daarnaast heeft de Europese Commissie de mogelijkheid om een infractieprocedure te starten als ze strijdigheid met het Handvest constateert. Ze schuwt dit middel niet.^[28] En ten slotte heeft het eigendomsrecht in het Handvest volgens de heersende leer directe horizontale werking, terwijl het EVRM slechts indirect horizontaal doorwerkt.^[29] Dat betekent dat rechthebbenden zich tot zowel overheid als pensioenuitvoerders en werkgevers kunnen wenden. Maar ondanks deze procedurele meerwaarde zien wij in het Handvest geen direct gevaar voor pensioentransities, gelet op de ruime beoordelingsvrijheid.

Conclusie

De beoogde pensioenwijziging naar een ambitieovereenkomst of persoonlijke pensioenrekening vereist rechtsgeldige wijziging van de pensioenovereenkomst. Tegen zo'n wijziging is veel weerstand. Veel mensen veronderstellen dat die wijziging nadelig is en hun 'eigendomsrechten' op pensioen aantast. Naar Nederlands recht bestaat er echter geen eigendomsrecht op pensioen; het is 'slechts' een voorwaardelijke pensioenvordering. Die pensioenvordering valt weliswaar door een autonoom Europees begrippenkader onder de bescherming van het Europees eigendomsrecht, maar er is veel juridische ruimte om een eventuele inbreuk van het eigendomsrecht te rechtvaardigen.

Toch is de pensioenwijziging een juridisch mijnenveld. Wijziging van de pensioenovereenkomst is in arbeids- en pensioenwetgeving beperkt toegestaan. Bij de omzetting van bestaand pensioen naar de beoogde nieuwe pensioenregeling via collectieve waardeoverdracht vormt de cocktail van het bezwaarrecht van (ex-)deelnemers en het verbod tot ringfencing zowel een juridische als een praktische belemmering. Pensioenhervorming vereist naast moed en visie dat deze barrières worden geslecht.

Voetnoten

[1]

Prof. mr. drs. M. Heemskerk is hoogleraar pensioenrecht aan de Radboud Universiteit en advocaat bij Blom c.s. te Nieuwegein; mr. J.R.C. Tangelder werkt aan dezelfde universiteit aan een proefschrift over eigendomsrechten bij pensioen.

[2]

Dit artikel is een bewerking van Heemskerks voordracht ter gelegenheid van het 20-jarig jubileum van Pensioen Magazine.

[3]

Kamerbrief 8 juli 2016, Perspectiefnota Toekomst pensioenstelsel, kenmerk 2016-0000162957.

[4]

SER-advies 2015-1, p. 40-42.

[5]

CBS, Nationaal vermogen gestegen door grotere pensioenpot, 24 februari 2016.

[6]

SER, Verkenning persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling, 20 mei 2016.

[7]

Bijvoorbeeld: SER, Advies toekomst pensioenstelsel 15/01, 20 februari 2015, p. 40-41; [Kamerstukken II 2013/14, 32 043, nr. 219](#).

[8]

Pensioenexperts pleiten voor persoonlijk pensioeneigendom, *PM* 2014/180.

[9]

ECLI:NL:HR:1981:AG4271.

[10]

ECLI:NL:HR:BT8462.

[11]

Pensioenfederatie, Het Nederlandse pensioenstelsel, een overzicht van de belangrijkste aspecten, 21 januari 2010.

[12]

DNB, Statistisch nieuwsbericht, 26 juli 2016.

[13]

Art. 15 Besluit FTK.

[14]

SER, Verkenning persoonlijk pensioenvermogen met collectieve risicodeling, 20 mei 2016.

[15]

Art. 8 Wet Bpf 2000.

[16]

Vgl. art. 101 VWEU (kartelverbod).

[17]

Nu.nl 22 mei 2003, Ex-voetballers bedreigen pensioenfonds.

[18]

Bij bedrijfstakpensioenfondsen zouden volgens ons sociale partners dat verzoek moeten doen; de wet bevat hier een omissie omdat slechts de werkgever wordt genoemd.

[19]

Of de waardeoverdracht kwalificeert als schuldovername ex art. 6:155 BW laten wij onbesproken.

[20]

ECLI:NL:XX:2010:BM3645.

[21]

Bijv. ECLI:NL:CRVB:2016:2502.

[22]

EHRM 22 september 2005, Goudswaard-Van der Lans t. Nederland, *USZ* 2005/396. Het is een belangenafweging in een individueel geval. Terughoudendheid past om hier algemene criteria uit te destilleren.

[23]

CRvB 18 juli 2016, ECLI:NL:CRVB:2016:2502.

[24]

Art. 6 VWEU.

[25]

PbEU 2007, C 303/13.

[26]

Voor een uitgebreide behandeling van de relatie tussen art. 1 EP en art. 17 Handvest in pensioencontext zie de daarover gevoerde discussie in de literatuur: R.H. Maatman & E.M.T. Huijzer, Invaren onder het handvest, *TPV* 2015/32; H. Van Meerten, Invaren: ten onrechte geen aandacht voor het Handvest, *TPV* 2014/24.

[27]

T. Barkhuysen, A.W. Bos en F. ten Have, Een verkenning van de betekenis van het Handvest van de Grondrechten van de Europese Unie voor het privaatrecht, *NTBR* 2011/10.

[28]

Mededeling van de Commissie, COM(2010) 573, p. 11.

[29]

Asser/Hartkamp, 3-I 2015, nr. 220-231f met (kritische) verwijzingen.